

İSLÂM TARİHİ VE MEDENİYETİNDE ŞANLIURFA

II

Editörler

Prof. Dr. Kasım Şulul

Prof. Dr. Mehmet Şeker

Yrd. Doç. Dr. Ömer Sabuncu

ŞANLIURFA ŞUBESİ

İSLÂM TARİHÇİLERİ DERNEĞİ

ŞANLIURFA İL MÜFTÜLÜĞÜ

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kùltür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kùltür Yayınları No: 2 –
Bilim 2.

İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu Tebliğleri: -II-

ISBN: 978-975-8168-20-9

Takım Numarası: 978-975-8165-18-6

Mizanpaj/Kapak: Gelişim Ofset - Şanlıurfa

Baskı: Semih Ofset Matbaacılık – Ankara Ocak 2017 – İlaveli 2. Baskı

Kapakta bulunan ve sempozyum için hazırlanan Arapça logo Hattat Mustafa Kaçar’a aittir.

Açılımı: İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa

Urfa Ulu Camii

Mustafa Güler*

GİRİŞ

Urfa Ulu Camii, eski şehir merkezinde, Camii Kebir mahallesinde bulunmaktadır. 12. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilebilen ulu cami, harim, son cemaat mahalli ve büyük ve geniş bir avludan oluşmaktadır. Urfa Ulu Cami'nin doğu tarafında, camiye bitişik olarak, Eyyubi Medresesi yer almaktadır (Çiz.1).

YAPININ KİTABELERİ

Yapıda inşa, bani ve imza kitabeleri bulunmamaktadır. Bu nedenle de yapının inşa tarihini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak yapıda tamir kitabeleri ile camiye bitişik durumdaki Eyyubi Medresesi'nin inşa kitabesi bulunmaktadır.

Tamir Kitabeleri

Batı cephesindeki avlu kapısı ile son cemaat mahallinin güney duvarının ortasındaki ve doğu köşesindeki giriş kapılarının üzerinde, birer adet tamir kitabesi bulunmaktadır.

Batı cephesinde, avlu giriş kapısı üzerinde yer alan, H.1096/M.1684 tarihli Osmanlıca kitabede (Fot. 22);

"Bu caminin duvarlarının harap olduğunu görünce, hemen o anda kible duvarına destek vuruldu. Bütün camiye bu desteklerle kuvvetlendirdi. Hak Teâlâ O'nun hayratını kabul etsin. İki rakam ilave etmek suretiyle tarihi söylenildi. Mimarına bol bol ihsan versin. Bu camiye yeniden tamir ve imar eden Adil Ali Paşa'yı Firdevs cenneti ile ebedi mükâfatlandırsın. Sene 1096" yazılıdır (Karakaş, 2001, s.139).

Son cemaat mahallinin güney duvarının, doğu köşesindeki giriş kapısı üzerinde bulunan H.1194/M.1780 tarihli Arapça kitabede (Fot. 18);

"Bu büyük camii, Ulucamii, Allah'ın rahmeti ve nuruna muhtaç olduğu zamanda, hayr ve hasanat sahibi ve a'yan Hacı Firuz Bey, yeni baştan tamir etmiştir. Allah hayrını ondan kabul buyursun. Senesi 1194 dür" yazılıdır (Karakaş, 2001, s.141).

Son cemaat mahallinin, güney duvarının ortasındaki kapı üzerinde, birçok yeri kırılmış olan Osmanlıca kitabede ise yapının, H.1193 (M.1799) tarihinde, tamir edildiği belirtilmektedir (Karakaş, 2001) (Fot. 17).

Diğer Kitabeler

Son cemaat mahallinin güney duvarında, orta kapının sol tarafındaki duvar yüzeyinde bulunan kitabe, Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından H.1287 (M.1870) tarihinde, avluda yaptırılan bir çeşmeye aittir (Karakaş, 1986). Ayrıca avlunun doğu tarafında, medresenin giriş kapısı üzerindeki kitabede, Nakibzade Usameddin İbrahim Efendi'nin, medreseyi H.1196 (M.1781) tarihinde yeniden inşa ettirdiği yazılıdır (Karakaş, 2001) (Fot. 30).

Eyyubi Medresesi'nin İnşa Kitabesi

Ulu caminin inşa tarihini belirlemekte kullanabileceğimiz tek kitabe, yapıya bitişik durumdaki Eyyubi Medresesi'nin kuzey duvarında bulunan inşa kitabesidir.

Medresenin inşa kitabesinde, bu medresenin yapımını H.587 (M.1191) yılında, Salahaddin Eyyubi devrinde, Salahaddin Eyyubi'nin kardeşinin oğlu, Şahan oğlu Ömer emretti, O'da tamamlanmasını oğlu, Murabıd Mansur Nasuddin Muhammed'e emretti, yazılıdır (Gabriel, 1940).

* Yrd. Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü öğretim üyesi.

YAPININ MİMARİ OLARAK İNCELENMESİ

Urfa Ulu Camii, enine dikdörtgen şeklindeki bir harim ile harimin kuzeyindeki, son cemaat mahallinden ve avludan oluşmaktadır (Çiz.)¹. Ayrıca yapının güneydoğu tarafında ve yapıya bitişik durumda, Eyyubi Medresesi bulunmaktadır (Fot. 10, 27).

Harim

Harim, mihraba paralel (enine) üç sahn ile mihrap önü biriminden oluşmaktadır (Çiz.1).

Enine İlk Sahn: Sahn, güneyden harim duvarı ve duvara bitişik on üç adet ayakla, kuzeyden ise birer adeti doğu ve batı duvarlarına bitişik, on dört adet kareye yakın dikdörtgen ayakla sınırlanmaktadır (Fot. 4).

Sahnı sınırlayan ayakların birbirlerine haç tonozlarla bağlanmasıyla, sahn üzerinde, doğu köşesindeki son birim ile mihrap önü hariç, birbirlerine eşit onbir adet birim oluşturmaktadır. Sahnın doğu köşesindeki son birim ise güneyden harim duvarı ile bu duvara bitişik batı köşesindeki bir ayakla, kuzeyden biri doğu duvarına bitişik iki adet ayakla¹ sınırlanmaktadır². Sahn üzerinde oluşan on üç birimlerden, doğu köşesindeki son birim doğu-batı istikametindeki bir beşik tonozla, mihrap önü kubbeye, geri kalan on bir adet birim ise haç tonozlarla örtülüdür.

Sahnın güney duvarında, mihrap önü ile doğu ve batı köşelerindeki ikişer birim³ hariç, her birim hizasında altı üstlü birer pencere bulunmaktadır. Pencereleden alt sıradakiler, basık kemerli ve büyük, üst sıradakiler küçük dikdörtgen pencereler şeklindedir. Sahnın doğu duvarında, tonoz hizasında bir adet mazgal pencere, alt tarafta ise iki adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Sahnın batı duvarında, altta basık kemerli ve büyük bir pencere, üstte de küçük dikdörtgen bir pencere yer almaktadır.

Mihrap Önü(Kubbesi): Enine ilk sahnın ortasında yer alan mihrap önü, adeta sahnı oluşturan birimlerden birinin, kubbeye örtülmesinden meydana gelmektedir (Fot. 1).

Mihrap önü, güneyden harim duvarı ve bu duvara bitişik iki ayakla, kuzeyde ise iki adet kareye yakın dikdörtgen ayakla sınırlanmaktadır.

Ayakların, birbirlerine kemerlerle bağlanmasıyla oluşan kare alt kısımdan, üstteki sekizgen kasnağa köşelerdeki tromplarla geçilmektedir (Fot. 2). Sekizgen kasnağın üst kısmında, yatay olarak bir sıra mukarnas bulunmaktadır. Mukarnas sırasının üzerine ise kubbe oturmaktadır (Çiz.2) (Fot. 3). Ayrıca kasnakta, her yönde birer adet sivri kemerli pencere bulunmaktadır.

Mihrap önü biriminin güney duvarının ortasında yer alan mihrap ise yarım daire bir mihrap nişi ile üzerindeki kavsaradan oluşmaktadır.

Enine İkinci Sahn: Sahn güney ve kuzeyden, birer adeti doğu ve batı duvarına bitişik, on dörder adet ayakla sınırlanmaktadır (Fot. 5,6). Sahnın üst örtülerini oluşturan haç tonozların, aynı zamanda ayakları da birbirlerine bağlamasıyla, sahn üzerinde haç tonozlarla⁴ örtülü on üç adet birim oluşmaktadır.

Sahnın doğu duvarında iki adet küçük mazgal pencere, batı duvarında altta basık kemerli bir pencere ile üstte küçük dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır.

Üçüncü Sahn: Sahn güney tarafından, birer adeti doğu ve batı duvarlarına bitişik on dört adet ayakla sınırlanmaktadır (Fot. 7). Kuzey tarafından ise harimin kuzey duvarı ile bu

¹ Bu ayaklar, birbirlerine basık bir kemerle bağlanmaktadır.

² Ayrıca batı kenarındaki iki ayak, birbirlerine sivri bir kemerle bağlanmaktadır.

³ Güney duvarının doğu köşesindeki iki birimden, köşedeki son birimin güney duvarında pencere bulunmaması, ikinci birimde, üstte bir adet mazgal pencere, alt tarafta ise ikinci bir mihrap bulunmaktadır. Batı köşesindeki iki birimden, köşedeki ilk birimde, altta basık kemerli büyük pencere, ikinci birimde üstte büyük, dikdörtgen bir pencere, alt tarafta ise üçüncü bir mihrap yer almaktadır.

⁴ Ayrıca sonradan bozulduğu anlaşılan, doğu köşesindeki son birimin tonozunun doğu tarafı, beşik tonoz şeklindedir.

duvara bitişik on üç adet ayakla sınırlanmaktadır. Ancak kuzey duvarına bitişik ayaklardan, batı tarafından ikinci ve dördüncü sıradaki ayaklar, ikişer adet kırmızı mermer sütundan oluşmaktadır.

Sahnın üst örtülerini oluşturan haç tonozların, aynı zamanda ayakları da birbirlerine bağlamasıyla, sahnın üzerinde haç tonozlarla örtülü on üç adet birim oluşmaktadır⁵.

Sahnın kuzey duvarında, mihrap ekseni hizasındaki orta giriş kapısının her iki yanında, ikişer adet daha giriş kapısı bulunmaktadır⁶. Ortadaki kapının iki yanında bulunan bu kapılar, birer birim arayla sıralanmaktadır.

Sahnın kuzey duvarında bulunan pencereler son derece düzensizdir⁷. Sahnın batı duvarında ise altta basık kemerli bir pencere ile üstte küçük dikdörtgen bir pencere yer almaktadır.

Son Cemaat Mahalli

Harimin kuzeyinde, doğu-batı istikametinde bir sıra revaktan oluşan son cemaat mahalli, güneyden harim duvarı, kuzeyden ise on adet dikdörtgen ayakla sınırlanmaktadır (Çiz.1) (Fot. 8,9,11). Ayakların, birbirlerine sivri kemerlerle ve harim duvarına da haç tonozlarla bağlanmasıyla, son cemaat mahalli üzerinde, on bir adet birim oluşmaktadır⁸. Son cemaat mahallinin üzeri ise haç tonozlarla örtülüdür (Fot. 9).

Son cemaat mahallinden harime, biri ortada mihrap ekseni hizasında, diğerleri de her iki yanlarda olmak üzere, toplam beş adet giriş kapısı açılmaktadır.

Son cemaat mahallinin güney duvarındaki giriş kapılarının üzerinde, ortadaki kapının üzerinde daha büyük olmak üzere, birer adet dikdörtgen pencere yer almaktadır. Güney duvarının, doğu tarafındaki iki kapı arasındaki duvar yüzeyinde, altta basık kemerli, üstte ise küçük dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Ayrıca, orta kapı ile orta kapının doğu tarafındaki ilk kapı arasındaki duvar yüzeyinde, üstte küçük dikdörtgen bir pencere yer almaktadır. Son cemaat mahallinin güney duvarında, orta kapının batı tarafındaki duvar yüzeyinde, bir de mihrabiye bulunmaktadır.

Son cemaat mahallinin kuzey tarafındaki on adet ayağın birbirlerine doğu-batı istikametindeki kemerlerle bağlanmasıyla, son cemaat mahallinin güney cephesi, on bir kemer gözünden oluşan bir revak görünümündedir.

Avlu

Son cemaat mahallinin kuzey tarafında, oldukça geniş bir avlu bulunmaktadır (Çiz.1) (Fot. 10). Ancak avlu, etraftaki diğer yapılarla çevrelenmektedir.

Avlunun doğu, batı ve kuzeyinde birer adet giriş kapısı bulunmaktadır. Ayrıca avlunun doğu tarafında medreseye açılan bir giriş kapısı daha bulunmaktadır.

Avlu duvarının kuzeybatı köşesinde, duvar yüzeylerinde, oldukça iri kesme taşlarla yapılmış, kapı ve pencere boşlukları ile bazı kemerler bulunmaktadır⁹. Avlunun kuzeybatı tarafında, caminin haziresi¹⁰, hazirenin ön tarafında (doğusunda) ise bir namazgâh yer almaktadır (Çiz.1) (Fot. 12).

⁵ Ayrıca sonradan bozulduğu anlaşılan, doğu köşesindeki son birimin tonozunun doğu tarafı, kuzey-güney doğrultusunda bir beşik tonoz şeklindedir.

⁶ Sahnın batı köşesindeki son birimde, sonradan kapatıldığı anlaşılan bir kapı yeri daha bulunmaktadır (Fot. 23).

⁷ Kuzey duvarındaki kapıların üzerinde, ortadaki kapının üzerinde daha büyük olmak üzere, birer adet dikdörtgen pencere yer almaktadır. Duvarın doğu tarafındaki, köşedeki ilk birimde ve dördüncü birimde, altta basık kemerli ve büyük, üstte küçük dikdörtgen bir pencere, ikinci birimde ve altıncı birimde ise üstte birer küçük dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

⁸ Aslında on beş birimden oluşan son cemaat mahallinin, doğu köşesindeki ilk iki birim ile batı köşesindeki ikinci birim kapatılarak odaya dönüştürülmüş, batı köşesindeki ilk birime de avlunun batı kapısı açılmaktadır.

⁹ Bu duvarlar, yapının yerindeki eski bir yapıya (Kızıl Kiliseye) ait olmalıdır (Fot. 13).

¹⁰ Urfa Ulu Camii Haziresinde, bir türbe ile 127 adet mezar bulunmaktadır. Büyük bir kısmı 19.ve 20.yy'a tarihlenen mezar ve mezar taşları, günümüze genel olarak sağlam ulaşmıştır (Güler, 2015).

Avlunun kuzeydoğu köşesinde, üzerinde saat kulesi de bulunan, sekizgen gövdeli minare (çan kulesi) yer almaktadır (Çiz.1) (Fot. 24). Ayrıca avlu içerisinde, bir güneş saati ile eski bir yapıdan kaldığı anlaşılan, bazı serbest sütun başlıkları ve sütunlar bulunmaktadır.

Cepheler

Ulu caminin etrafı diğer binalarla çevrili olduğundan, yapının sadece güney ve batı cepheleri görülebilmektedir.

Kuzey Cephesi: Etraftaki diğer binalarla çevrelenmiş olan cephenin, sadece ortasında yer alan avlu giriş kapısı görülebilmektedir (Fot. 19). Koridor şeklinde, dar ve uzun bir alana açılan giriş kapısının, bugün sadece silmelerle kademelendirilmiş yarım daire kemeri ile sağ tarafında, kemerin oturduğu bir başlık mevcuttur.

Doğu Cephesi: Cephenin harim hizasında, yapıya bitişik durumdaki Eyyubi Medresesi bulunmaktadır (Fot. 27,29). Avlu tarafında ise cephe, etraftaki diğer binalarla (evlerle) çevrelenmektedir.

Cephe üzerinde sadece, medrese ile diğer yapılar arasındaki, dar ve uzun bir koridora açılan, dikdörtgen avlu giriş kapısı görülebilmektedir (Fot. 20). Dikdörtgen giriş kapısının etrafı, silmelerle çerçevelenmiştir.

Medresenin avlu kısmında, caminin doğu cephe duvarı görülebilmektedir¹¹ (Fot. 28,29).

Batı Cephesi: Cephenin güney tarafında, harimdeki sahn hizalarında, içlerinde pencereler bulunan üç adet sivri kemer bulunmaktadır (Fot. 14). Sivri kemerlerin iç kısımları, cephe yüzeyinden daha geride olduğundan kemerler, adeta birer niş görünümündedir. Niş şeklindeki kemerlerin içlerinde, altı üstlü birer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Ancak üst sıradaki dışlıklı pencereler, oldukça küçüktür. Ayrıca cephenin üst kısmında, belirli aralıklarla dört adet çörtlen bulunmaktadır.

Cephe duvarı üzerinde, avlu ile harim duvarlarının birleştiği kısımda (son cemaat mahalli hizasında), batı giriş kapısı bulunmaktadır (Fot. 22). Kuşatma kemerinden itibaren duvar yüzeyinden çıkıntı yapan giriş kapısı, sivri bir kuşatma kemeri ile basık kemerli asıl giriş kapısından oluşmaktadır. Ayrıca kapı üzerinde, asıl giriş kapısının basık kemeri ile sivri kuşatma kemeri arasında, M.1684 tarihli, tamir kitabesi yer almaktadır.

Cephenin kuzey tarafı ise batı giriş kapısından itibaren, etraftaki diğer yapılarla çevrelenmektedir.

Güney Cephesi: Enine dikdörtgen şeklindeki cephenin yaklaşık olarak ortasında, sekizgen bir kasnak üzerinde mihrap önü kubbesi ile alt tarafındaki cephe duvarında, mihrap çıkıntısı yer almaktadır (Çiz.1) (Fot. 15,16).

Cephe duvarında, harimdeki enine sahn üzerindeki birimler hizasında, birer adet niş şeklinde kemer bulunmaktadır¹². Niş şeklinde kemerlerden, mihrap önü kubbesinin batı tarafında beş adet, doğu tarafında ise dört adet yer almaktadır¹³. Niş şeklindeki kemerlerin içlerinde, genellikle altta daha büyük olmak üzere, üst üste iki adet pencere bulunmaktadır¹⁴.

¹¹ Düz duvar şeklindeki cephede, harimdeki enine ilk sahn hizasında, altta iki dikdörtgen pencere ile üstte dışlıklı dikdörtgen bir pencere yer almaktadır. İkinci sahn hizasında ise, üstte iki adet dışlıklı dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

¹² Ancak batı köşesindeki ikinci birim hizasında ve cephenin doğu tarafında dördüncü birimden sonra kemerli nişler bulunmamaktadır.

¹³ Mihrap önü kubbesinin batı tarafındaki beş adet kemerden, ikinci sıradaki üç dilimli kemer, üçüncü sıradaki teğet kemer, diğerleri ise sivri kemerdir. Mihrap önü kubbesinin doğu tarafındaki dört adet kemerden, ilk iki kemer teğet kemer, diğer ikisi ise sivri kemerdir.

¹⁴ Ancak kemerli nişler içerisindeki pencerelerden, batı köşesindeki ilk niş içerisinde üstte küçük pencere yoktur. Mihrap önü kubbesinin doğu tarafındaki, ilk iki teğet kemerli nişte ise üst sıradaki pencereler, niş kemerlerinin üst kısmındadır. Ayrıca cephenin batı tarafındaki ilk iki kemerli niş arasında bir adet dikdörtgen pencere, doğu tarafındaki dördüncü (son) kemerli nişten sonraki birimde ise üst üste (alttaki büyük) iki adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Cephenin doğu tarafında, dördüncü niş şeklindeki kemerden sonraki, üst üste iki dikdörtgen pencereden itibaren, cepheye bitişik durumda Eyyubi Medresesi yer almaktadır (Fot. 27).

YAPI ELEMANLARI

Taşıyıcı Elemanlar

Duvarlar: Yapıyı çevreleyerek ayaklarla birlikte üst örtüyü taşıyan duvarlar, harimde ve cephelerde kesme taş duvar niteliğindedir (Fot. 14,15,16).

Ayaklar: Harimde duvarlarla birlikte üst örtüyü taşıyan ayaklar, aynı zamanda enine sahnıları da sınırlamaktadır (Fot. 6).

Harim, doğu-batı istikametinde sıralanan iki sıra, on ikişer adet kareye yakın dikdörtgen serbest ayakla, üç sahna ayrılmaktadır. Ayrıca harimdeki serbest ayaklar hizasında, harim duvarlarına bitişik her yönde (kuzey duvarındaki batıdan ikinci ve dördüncü sıradaki sütunlar hariç), birer sıra ayak bulunmaktadır (Fot. 7).

Son cemaat mahallinin kuzeyinde ise doğu-batı istikametinde sıralanmış, on adet dikdörtgen ayak bulunmaktadır (Fot. 8,9). Ancak orta giriş kapısının batı tarafındaki, ilk ayak karedir.

Sütunlar: Harimin kuzey duvarındaki, batıdan ikinci ve dördüncü sıradaki taşıyıcılar, harim duvarına bitişik yan yana ikişer adet silindirik sütundan oluşmaktadır (Fot. 23). Kırmızı renkli mermer sütunlar, devşirme malzemedir.

Kemerler: Yapıda, ayaklarda, kapılarda ve pencerelerde, kemerler bulunmaktadır. Harimde ayaklar, birbirlerine kemerlerle değil, haç tonozlarla bağlanmaktadır (Fot. 1,4,7). Ancak mihrap önü birimini sınırlayan ayaklar ise, birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmaktadır¹⁵ (Fot. 2).

Son cemaat mahallinin kuzeyinde bulunan ayaklar ise birbirlerine doğu-batı istikametindeki sivri kemerlerle bağlanmaktadır (Fot. 8). Ancak bu ayaklarda son cemaat mahallinin güney duvarına haç tonozlarla bağlanmaktadır (Fot. 9).

Harimin kuzeyindeki giriş kapılarından, mihrap eksenindeki ortadaki kapının kavsara kemeri teğet kemerli (Fot. 17), orta kapının doğu tarafındaki iki kapının kavsara kemerleri ise sivri kemerlidir. Ancak orta kapının doğu tarafındaki her iki kapının kavsara kemerlerinin alt kısımları, dilimli kemerler şeklinde yontulduğundan, ilk kapının kuşatma kemeri beş dilimli, ikinci kapının kuşatma kemeri yedi dilimli kemer, gibi görünmektedir (Fot. 18). Harimin kuzey duvarı üzerinde bulunan tüm kapıların (beş adet) asıl giriş kapı kemerleri ise basık kemerdir.

Avlu kapılarından, kuzey cephesindeki kapının antik kemeri, yarım daire kemerlidir (Fot. 19). Batı cephesindeki kapının, kuşatma kemeri sivri kemerli, asıl giriş kapısı ise basık kemerlidir (Fot. 22). Ayrıca avlunun doğu tarafında medreseye açılan kapının, kavsara kemeri at nalı teğet kemer, asıl giriş kapı kemeri ise basık kemerdir (Fot. 30).

Harimde, alt sıradaki ve daha büyük olan pencereler, basık kemerlidir. Ancak bu pencereler cephelerde dikdörtgendir (Fot. 15). Mihrap önü biriminin kasnağında bulunan pencereler ise sivri kemerlidir (Fot. 3).

Yapının, güney ve batı cephelerinde bulunan niş şeklinde kemerlerin, içlerinde altlı üstlü pencereler yer almaktadır (Fot. 14,15). Güney cephesinin ortasındaki mihrap önü biriminin, batı tarafında beş adet, doğu tarafında ise dört adet kemerli niş bulunmaktadır. Mihrap önü biriminin batı tarafındaki nişlerden, ikincisi üç dilimli kemerli, üçüncüsü teğet kemerli, diğerleri ise sivri kemerlidir. Mihrap önü biriminin doğu tarafındaki nişlerden, ilk ikisi teğet kemerli, diğer ikisi de sivri kemerlidir. Ancak cephe üzerinde yer alan teğet kemerler,

¹⁵ Ayrıca harimde, mihrap önü biriminin kuzeyindeki (orta sahnadaki) ayaklar (enine üçüncü sahnın doğu tarafındaki ayak hariç) ile doğu ve batı tarafındaki taraftaki birinci ve üçüncü sıra serbest ayaklar, birbirlerine kuzey-güney doğrultusunda sivri kemerlerle bağlanmaktadır (Çiz. 1).

örölerek değil de, cephe üzerindeki kesme taş yüzeyleri, teğet kemer şeklinde yonularak yapılmıştır.

Batı cephesindeki ise üç adet sivri kemerli, niş yer almaktadır (Fot. 14).

Geçiş Elemanları

Mihrap önü biriminde, ayakların birbirlerine kemerlerle bağlanmasından oluşan, kare alt kısımdan, üstteki sekizgen kasnağa, köşelerdeki tromplarla geçilmektedir (Fot.2). Köşelerde yer alan tromplar ise sivri birer tromp kemerinden ve yarım kubbe parçasından oluşmaktadır (Fot. 3)

Kasnak

Mihrap önü biriminde, trompların üst kısmında, sekizgen bir kasnak yer almaktadır. Sekizgen kasnak üstte, bir sıra yatay mukarnas sırasıyla sona ermektedir. Mukarnas sırasının üzerine ise kubbe oturmaktadır (Fot. 3).

Cephelerde de mihrap önü biriminin sekizgen bir kasnağı bulunmaktadır (Fot. 16). Ayrıca sekizgen kasnakta, her yönde birer adet sivri kemerli pencere bulunmaktadır.

Üst Örtüler

Harimde, mihrap önü kubbeye, enine sahnın tamamı ise haç tonozlarla örtülüdür. Ayrıca son cemaat mahallinin üzeri de, haç tonozlarla örtülüdür.

Kubbe: Mihrap önü birimi harimde ve cephelerde kubbeye örtülüdür (Çiz.2,3,4) (Fot. 3,11).

Haç Tonozlar: Harimde mihrap önü hariç, enine sahnın oluşturduğu her birim, haç tonozla örtülüdür¹⁶ (Fot. 4,5,6,7). Harimin kuzeyinde bulunan, son cemaat mahallinin üzeri de haç tonozlarla örtülüdür (Fot. 9).

Harimde sahnın üzerini örten haç tonozlar, aynı zamanda ayakları da birbirlerine bağladığından, kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde mütemediyen devam eden, haç tonozlar şeklindedir (Fot. 6). Son cemaat mahallindeki haç tonozlar da, doğu-batı istikametinde mütemediyen devam eden haç tonozlar şeklindedir.

Dam

Yapının üzeri, mihrap önü birimi hariç, düz damdır (Fot. 11). Mihrap önü biriminde ise sekizgen bir kasnak ile üzerinde kubbe bulunmaktadır (Çiz.2,3).

MİMARİ ELEMANLAR

Kapılar

Yapıda beş adet harime açılan giriş kapısı, üç adet de avluya açılan giriş kapısı bulunmaktadır.

Harim Giriş Kapıları: Son cemaat mahallinin güney duvarı üzerinde, ortadaki mihrap eksenini hizasındaki giriş kapısı ile her iki yanında (biri birim arayla), ikişer adet giriş kapısı bulunmaktadır.

Harime açılan ortadaki giriş kapısı, teğet kemerli bir kuşatma kemerinden ve basık kemerli asıl giriş kapısından oluşmaktadır (Fot. 17). Kapının kuşatma kemeri ile asıl giriş kapısının kemeri arasında, altta M.1779 tarihli tamir kitabesi, üstte ise dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır.

Orta kapının doğu tarafındaki iki giriş kapısı, sivri kemerli birer kuşatma kemerinden ve basık kemerli asıl giriş kapılarından oluşmaktadır. Ancak kapıların kuşatma kemerlerinin alt kısımları, dilimli kemerler şeklinde yontulduğundan, ilk kapının kuşatma kemeri beş dilimli, ikinci kapının kuşatma kemeri ise yedi dilimli kemer gibi görünmektedir (Fot. 18). Kapıların,

¹⁶ Ancak harimin doğu duvarına bitişik üç birimden, güneydeki ilk birimde doğu-batı istikametindeki bir beşik tonoz, diğer iki birim de ise beşik tonoz ile haç tonoz karışımı bir örtü bulunmaktadır.

kuşatma kemerleri ile basık kemerli asıl giriş kapıları arasında, birer adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Ayrıca orta kapının doğu tarafındaki ikinci kapıda, basık kemerli asıl giriş kapısının üzerinde, M.1780 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır.

Orta kapının batı tarafındaki iki giriş kapısı, basık kemerli birer asıl giriş kapısından ve kapıların etrafındaki birkaç (belli belirsiz) silmenin oluşturduğu dikdörtgen çerçevelerden oluşmaktadır.

Avlu Giriş Kapıları: Yapının doğu, batı ve kuzey cephelerinde avluya açılan birer adet giriş kapısı bulunmaktadır. Kuzey cephesinin ortasındaki giriş kapısı, silmelerle kademelendirilmiş, yarım daire kapı kemeri ile kapının sağ tarafında, kemerin oturduğu bir başlıktan oluşmaktadır (Fot. 19)

Batı cephesindeki giriş kapısı, cephe duvarı üzerinde avlu ile harimin birleştiği kısımda(son cemaat mahalli hizasında) bulunmaktadır (Fot. 22). Kuşatma kemerinden itibaren duvar yüzeyinden çıkıntı yapan batı giriş kapısı, sivri bir kuşatma kemeri ile basık kemerli asıl giriş kapısından oluşmaktadır. Kapı üzerinde, kuşatma kemeri ile asıl giriş kapısının basık kemeri arasında, M.1684 tarihli tamir kitabesi yer almaktadır.

Doğu cephesindeki dikdörtgen giriş kapısı, medrese ile diğer yapılar arasında kalan dar ve uzun bir koridora açılmaktadır. Dikdörtgen giriş kapısının etrafı, silmelerle çerçevelenmiştir. Kapının lentosun orta kısmında silmelerin üstünde, kabartma tekniğinde yapılmış, iri iki akantus yaprağının arasında yer alan çelenk kompozisyonuna benzeyen bir süsleme bulunmaktadır. Süslemenin orta kısmı kazınarak silinmiştir¹⁷. (Fot. 21). Ayrıca avlunun doğu tarafında, Eyyubi medresesine açılan, bir giriş kapısı daha bulunmaktadır (Fot. 30).

Pencereler

Harimin güney ve batı duvarında, genellikle her birimde, üst üste iki sıra pencere bulunmaktadır. Pencerelerden alttakiler daha büyük ve basık kemerli, üsttekiler küçük dikdörtgen pencerelerdir. Ancak güney duvarında, doğu tarafından ilk birimde pencere bulunmamakta, ikinci birimde alt tarafta, pencere yerinde bir mihrap, üstte de mazgal dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Güney duvarının batı tarafından ilk birimde, üstte pencere bulunmamakta, ikinci birimde alt tarafta, pencere yerinde bir mihrap, üstte de dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Harimin doğu duvarında, güney köşesindeki birimde, altta iki adet dikdörtgen pencere, üstte tonoz hizasında, bir adet mazgal pencere bulunmaktadır. İkinci birimde ise iki küçük mazgal pencere bulunmaktadır.

Harimin kuzey duvarında bulunan pencereler son derece düzensizdir. Kuzey duvarındaki kapıların üzerinde, ortadaki kapının üzerinde daha büyük olmak üzere, birer adet dikdörtgen pencere yer almaktadır. Duvarın doğu tarafındaki, köşedeki ilk birimde ve dördüncü birimde, altta basık kemerli ve büyük, üstte küçük dikdörtgen bir pencere, ikinci birimde ve altıncı birimde ise üstte birer küçük dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

Cephelerde ise güney ve batı cephelerdeki, üst üste iki sıra halindeki dikdörtgen pencerelerden, genellikle alttakiler büyük, üsttekiler ise küçüktür (Fot. 14,15). Ayrıca güney cephesinde, batı köşesindeki ilk kemerli nişin sağ tarafındaki duvar yüzeyinde, dikdörtgen bir pencere daha bulunmaktadır.

Son cemaat mahallinin güney duvarındaki giriş kapıların üzerinde, ortadaki kapının üzerinde daha büyük olmak üzere, birer adet dikdörtgen pencere yer almaktadır (Fot. 17). Güney duvarının, doğu tarafındaki iki kapı arasındaki duvar yüzeyinde, altta basık kemerli, üstte ise küçük dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Ayrıca, orta kapı ile orta kapının doğu tarafındaki ilk kapı arasındaki duvar yüzeyinde, üstte küçük dikdörtgen bir pencere yer

¹⁷ Muhtemelen haç motifi olduğundan, bu kısım kazınmış olabilir.

almaktadır. Doğu köşesindeki ilk kapının sol tarafındaki duvar yüzeyinde de küçük dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Ancak pencerenin yarından fazlası, üst örtüyü oluşturan haç tonozun altında kaldığı için, pencere belli belirsizdir.

Mihrap

Yarım daire bir niş ile etrafındaki düz silmeden oluşan mermer mihrap, oldukça yenidir (Fot. 1).

Ayrıca harimde enine ilk sahnın güney duvarının, doğu ve batı köşesindeki ikinci birimlerinde ve son cemaat mahallinde, orta kapının batı tarafındaki duvar yüzeyinde, birer adet mihrap bulunmaktadır.

Minber

Yapının özgün minberi bulunmamaktadır. Yapının kesme taş minberi ise oldukça yenidir

(Fot. 1).

Minare

Yapının kuzeydoğu köşesinde, avlu duvarı üzerinde sekizgen gövdeli bir minare bulunmaktadır (Fot. 24,25,26). Ancak bugün saat kulesi olarak da kullanılan minare, aslında bir çan kulesidir (Çiz.1,2,4).

Sekizgen şeklinde oldukça iri bir gövdeden oluşan minarede, gövdenin üzerinde belirli aralıklarla, birkaç sıra düz ve kaval silmelerden oluşan, dört adet yatay silme bulunmaktadır.

Gövdenin alt kısmında (zemin seviyesinde), güney tarafta açılan ve etrafındaki düz ve kaval silmelerle dikdörtgen bir çerçeve oluşturulan, minare kapısı bulunmaktadır.

Gövdenin üst kısmındaki iki yatay silme arasında ise, sekizgen gövdenin her kenarında birer kemerin yer aldığı (pencere şeklinde), şerefe kısmı bulunmaktadır. Şerefedeki pencere şeklindeki kısımlar, her iki yanında birer yarım silindirik sütundan ve sütunların üzerindeki yarım daire kemerden oluşmaktadır.

Minare, gövdenin üzerindeki dördüncü yatay silme ile sona ermektedir. Ancak bugün gövdenin üzerinde, 1927-1945 yılları arasında yapılmış olduğu söylenen, bir saat kulesi bulunmaktadır (Acun, 1994).

YAPI MALZEMESİ

Taş

Harim, üst örtüler hariç, ince yonu kesme taş malzemedir¹⁸ (Fot. 6,7). Cephelerin tamamı da ince yonu kesme taş malzemedir (Fot. 14,15). Ayrıca son cemaat mahallinin ayakları, mihrap önü biriminin üzerini örten kubbenin sekizgen kasnağı ve minare de ince yonu kesme taş malzemedir.

Sıva

Harimde ve son cemaat mahallinde, üst örtülerinin tamamı, sıva kaplıdır (Fot. 3,7,9).

Kurşun Kaplama

Mihrap önü kubbesi, cephede kurşun kaplıdır (Fot. 16).

Devşirme Malzeme

Devşirme malzeme olarak, harimin kuzey duvarında, batıdan ikinci ve dördüncü sırada duvara bitişik durumda, ikişer adet kırmızı renkli mermer sütun bulunmaktadır (Fot. 23). Avluda ise serbest olarak, sütun başlıkları ile kırmızı renkli mermer sütunlar yer almaktadır.

SÜSLEME

Yapıdaki süsleme, harimde, mihrap önü biriminin kasnağın üst kısmında bulunan bir sıra yatay mukarnas sırası ile trompların kemer başlangıçları ve köşelerindeki birer sıra

¹⁸ Ayrıca mihrap önü biriminde kubbe hariç, tromplar, kasnak ve mukarnaslar da kesme taştır.

mukarnasa benzer elemanlardan oluşan, taş süslemesidir (Fot. 2,3). Ayrıca avlunun kuzey ve doğu giriş kapılarında da süslemeler görülmektedir¹⁹.

YAPININ GEÇİRDİĞİ ONARIMLAR

Yapıda bulunan tamir kitabelerine göre, Urfa Ulu Camii, M.1684, 1779 ve 1780 yıllarında onarımlar geçirmiştir. Son olarak Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2010-2011 yıllarında²⁰ genel bir onarım yapılmıştır.

YAPININ ÖZGÜN DURUMU

Urfa Ulu Camii'nin, kuzey cephesindeki çan kulesi ile giriş kapısı, avlunun kuzeybatısındaki avlu duvarları ve avlunun doğu giriş kapısı caminin bulunduğu bu alanda, başka bir yapının varlığını göstermektedir. Ayrıca yapıda devşirme malzeme olarak, harimin kuzey duvarının batı kısmında taşıyıcı ayak olarak kullanılan kırmızı renkli mermer sütunlar ile avluda serbest olarak yer alan, sütun başlıkları ve kırmızı renkli mermer sütunlar bulunmaktadır. Ancak bu devşirme malzemelerin, Ulu Camii'ne, başka bir yapıdan mı getirildiği veya yapının yerindeki, daha eski bir yapıdan mı kaldığı bilinmemektedir.

Yapıda bulunan kırmızı renkli mermer sütunlar dolayısıyla, Ulu Camii'nin, Kızıl Kilise'nin yerine veya üzerine inşa edildiği rivayet edilmektedir. Bu konuda Evliya Çelebi, şunları söylemektedir;

"ve paşa sarayının kurbunda cemâ'at-i kesîreye mâlik Kızıl câmi'tâ asr-ı Nemrûd'dan beri deyr-i kadîm imiş. Hârûnu'r-Reşîd fethinde deyrden vely edüp ma'bedgâh-ı müslimîn olup hâlâ minâresi nâkûs-ı erganûn hâneleridir kim temâşâgâh minâre-i âlîdir" (Evliya Çelebi, C.3, s.92).

1979 yılında, caminin güney duvarının ortalarında yapılan bir araştırma kazısında, kuzeye doğru devam eden ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 m. uzunluğunda bir koridor ortaya çıkarıldığından, caminin kilisenin esas mekânı üzerine inşa edilmiş olabileceği fikri ağırlık kazanmaktadır (Kürkçüoğlu, 1993).

Eski bir yapının üzerine inşa edildiği anlaşılan, Urfa Ulu Camii'nin geçirmiş olduğu onarımlara rağmen, harimde özgün durumunu koruyarak enine üç sahından oluştuğu ve mihrap önü biriminin de kubbeyle örtülü olduğu söylenebilir.

Harimin ön tarafındaki son cemaat mahallinin ise yapının ilk halinden mi kaldığı, yoksa sonraki her hangi bir tamiratta mı eklendiği tartışmalıdır. Ancak Aslanapa (1991), son cemaat mahallinin, Anadolu'da ilk defa bu camide ortaya çıktığının söylemektedir.

Cephelerde ise güney ve batı cephelerinde, içlerinde altlı üstlü pencereler bulunan nişlerden, nişler içerisindeki alt sıradaki pencerelere boyutlarından, özellikle de güney cephesinde niş kemerlerindeki düzensizlikten, yapının cephe düzeninin bozulmuş veya değişmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak, Urfa Ulu Camii'nin özgün durumunda, harimde, enine üç sahından ve mihrap önü biriminden oluşan, harimin kuzeyinde genişçe bir avlusu bulunan ve cephelerinin de, daha sağır ve küçük pencerelerden oluşan, bir yapı olduğunu söyleyebiliriz.

YAPININ TARİHLENDİRİLMESİ

Yapıda, inşa, bani ve imza kitabesi bulunmadığından, yapının inşa tarihini tespit etmek mümkün değildir. Ancak caminin doğu cephesinde, harim duvarına bitişik olarak inşa edilmiş olan, Eyyubi Medresesi'ne göre bir tarih belirlemek mümkün olabilmektedir. Cami ile

¹⁹ Ancak bu kapıların, caminin yerindeki eski bir yapıya ait olduğu kabul edilmektedir.

²⁰ Bu onarımda, genel olarak bütün taş yüzeyler kumlama yapılarak temizlenmiş, harimde ve son cemaat mahallinde, üst örtülerin sıvaları sökülerek, yenilenmiştir. Ayrıca yapının genel bakım ve onarımı da yapılmıştır (Fot. 31,32,33)

medresenin birleşiminden, caminin daha önce yapıldığı ve daha sonra da medresenin, caminin doğu duvarına bitişik olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır (Çiz.1).

Medrese, kuzey cephesinde yer alan kitabesine göre, H.587/M.1191 tarihinde inşa edilmiştir. Medreseden daha önce inşa edilmiş olması gerektiğini kabul ettiğimiz, Ulu Cami'nin en geç inşa tarihi, M.1190 olabilir.

Urfa, M.1098-1144 yılları arasında Haçlı Kontluğu yönetiminde olduğundan ve M.1144 yılında Zengiler'in hakimiyetine geçtiğinden, Ulu Cami'nin en erken inşa tarihi ise M.1145 olabilir.

En erken inşa tarihini M.1145, en geç inşa tarihini de M.1190 olarak kabul edebileceğimiz Urfa Ulu Camii, M.1145-1190 yılları arasında yapılmış olması gerekmektedir. Bu nedenle Ulu Cami'nin inşa tarihini, 12. yüzyılın üçüncü çeyreği olarak kabul edebiliriz.

Ayrıca yapının, Halep Ulu Camii'ne benzerliğine dikkat çeken Aslanapa (1991) da, Urfa Ulu Camii'ni, 12. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlemektedir. Yapının inşa tarihi hakkında Aslanapa (1991), şunları söylemektedir;

"Nureddin Zengî tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii aynı şekilde payeler üzerine mihrap duvarına paralel üç sıra çapraz tonozlarla tamamiyle benzer bir plân gösteriyor. Yalnız orada kubbe, mihrabın önünde değil, orta bölümde, Urfa Ulu Camii'nde ise mihrap duvarına bitişiktir. Bu durumda Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında 12. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılmış olduğu anlaşılıyor" (Aslanapa, 1991, s.14).

Sonuç olarak, Urfa Ulu Camii'nin, inşa ve bani kitabeleri bulunmadığı için, yapının inşa tarihini tespit etmek oldukça güçtür. Ancak Urfa'nın, M.1098-1144 yılları arasında Haçlı Kontluğu yönetiminde olmasından ve M.1144 yılında Zengiler'in hakimiyetine geçmesinden, Ulu Cami'nin en erken inşa tarihinin M.1145 olabileceğini, Ulu Cami'nin bitişğinde yer alan H.587/M.1191 tarihli Eyyubi Medresesi'nin de, Ulu Camii den daha sonra inşa edilmiş olması gerektiğinden, Ulu Cami'nin en geç inşa tarihinin, M.1190 olabileceği söylenebilir. En erken inşa tarihini M.1145, en geç inşa tarihini de M.1190 olarak kabul edebileceğimiz Urfa Ulu Camii'nin, M.1145-1190 yılları arasında, yani 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilmiş olduğu kabul edilebilir.

URFA ULU CAMİNİN, ÇAĞDAŞI 12. YÜZYIL ANADOLU TÜRK CAMİLERİ İLE KARŞILAŞTIRMALI OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edildiğini kabul edebileceğimiz Urfa Ulu Camii, Anadolu'daki ilk devir camilerini oluşturan 12. yüzyıl camilerinden, biridir²¹.

12. yüzyıl Anadolu Türk camilerini incelediğimizde, yapılarıdaki ortak özelliklerden ve gelişmeden daha çok, mahalli veya bölgesel özelliklerin öne çıktığını görmekteyiz²². Ancak

²¹ 12. yüzyıl Anadolu camilerini, inşa tarihlerine göre incelediğimizde, günümüzde mevcut olanlar içerisinde, 12. yüzyılın ilk yapısının Erzurum Kale Camii ve yüzyılın son yapısının da Kızıltepe Ulu Camii olduğu görülmektedir.

12. yüzyıla ait camiler sırayla, Erzurum Kale Camii H.518-527/M.1124-1132, Siirt Ulu Camii H.523/M.1129, Bitlis Ulu Camii H.545/M.1150 tarihinden önce, Harput Ulu Camii 12. yüzyılın ilk çeyreği veya ortaları, Kayseri Ulu Camii ile Köllük Camii ve Medresesi 12. yüzyılın ikinci çeyreği, Konya Ulu Camii H.550/M.1155, Cizre Ulu Camii H.550-555/M.1155-1160, Urfa Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii 12.yüzyılın üçüncü çeyreği, Erzurum Ulu Camii H.575/M.1179, Divriği Kale Camii H.576/M.1180-81, Ankara Kale Camii H.594/M.1197-98, Mardin Ulu Camii 12.yüzyılın son çeyreği, Kızıltepe Ulu Camii H.601/M.1204, İplikçi Camii ve Niksar Ulu Camii de 12. yüzyıl olarak tarihlenmektedir.

²² 12.yüzyıl Anadolu Türk camileri için, daha öncesinde Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu cami mimarilerinde gördüğümüz bazı özelliklerin, Anadolu'da bir takım değişikliklere uğradığını, harim ile avlunun bir duvarla ayrıldığını, mihrap önü biriminin giderek yapıya hakim olacak şekilde gelişmeye başladığını ve tuğla malzemeden Anadolu'da taş malzemeye geçildiğini söyleyebiliriz.

12. yüzyıl Anadolu camileri, Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerinde inşa edilmiştir. Bu dönem yapılarında, bir üslup birliğinden ziyade, genel olarak bölgesel etkilerin hakim olduğu ve yeni bir takım mekân arayışlarına başlandığı görülmektedir. 12. yüzyıl Anadolu camilerinde, harimlerde bir mekân bütünlüğünün olmadığı, ancak merkezi mekân arayışlarının başladığını, cephelerin ise genellikle düz duvar niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.

yine de, 12. yüzyıl Anadolu camilerinin, genellikle üç ana şema üzerinde inşa edilmiş olduğu da görülmektedir. Bunlardan ilki, harimde sahnınları birbirine eşit (açıklık ve yükseklik olarak) ve harimin ön tarafında avlusu bulunan Kufe Tipi camilerdir²³. İkinci tipte ise harim, enine sahnılardan oluşmakta ve harimin ortasında bir mihrap önü birimi yer almaktadır²⁴. Üçüncü tipteki yapılar, Büyük Selçuklu Camilerinden gelişen, harimi enine veya dikine sahnılardan oluşan, orta sahnında, mihrap önü birimi ile orta sahnın ortasında ışıklığı bulunan ve harimin kuzeyinde avlusu bulunmayan yapılardır²⁵. Ayrıca bu tiplerin dışında münferit bazı tiplerde görülmektedir²⁶.

Urfa Ulu Camii, enine dikdörtgen şeklindeki harim ile harimin kuzeyindeki, son cemaat mahallinden ve avludan oluşmaktadır (Çiz.1). Enine dikdörtgen şeklindeki harim, mihraba paralel enine üç sahnından oluşmakta ve enine ilk sahnın ortasında mihrap önü birimi yer almaktadır. Sahnınların üst örtülerini oluşturan haç tonozların²⁷, aynı zamanda ayakları da birbirlerine bağlamasıyla, enine sahnınların üzerinde on üzer adet birim oluşmaktadır. Bu nedenlerle, Urfa Ulu Cami, harimi enine sahnılardan oluşan ve harimin ortasında bir mihrap önü birimi yer alan ikinci tip içerisinde değerlendirilebilir²⁸.

Bu dönem camilerinde, harimlerde mihrap önü birimlerinin birer kubbeyle örtüldüğünü, enine veya dikine sahnınların üzerlerinin ise beşik tonozlarla örtülü olduğunu söyleyebiliriz²⁹. Mihrap önü birimi kubbeyle, geri kalan birimlerin tamamı, haç tonozla örtülü yapıya tek örnek Urfa Ulu Camii'dir³⁰.

12 yüzyıl Anadolu Türk camilerinde, harimde mihrap önü birimlerinde, ayakların birbirlerine kemerlerle bağlanmasıyla oluşan kare alt kısmından üstteki daireye (kubbeye), genellikle tromp veya pandantiflerle geçilmektedir. Mukarnasların ise sınırlı olarak kullanıldığını görmekteyiz. Mihrap önü birimlerin üst kısmında kubbeye geçişlerde genellikle kasnak bulunmadığını cephelerde ise genellikle mihrap birimlerinin sekizgen veya onikigen kasnaklarının bulunduğunu görmekteyiz.

Urfa Ulu Camii'nde, mihrap önü birimlerinde, kare alt yapıdan üstteki daireye (kubbeye), tromplarla³¹, geçilmektedir. Tromplar, basit birer yarım kubbe parçasından

²³ Konya Ulu Camii ile Sivas Ulu Camilerinde bu tipte inşa edilmişlerdir.

²⁴ 11. yüzyılın sonu veya 12. yüzyılın başından kaldığı kabul edilen, Karahanlılar dönemine ait, Merv şehri yakınındaki Talhahan Baba Camii bu tipin ilk örneklerinden biri kabul edilmektedir. Gazneliler, Leşkeri Bazar'daki Ulu Camii'nde de aynı şemayı kullanmışlar ve muhtemelen ihtiyacı karşılamadığı için mihrap önü biriminin iki yanına yedişer sahnı ilave ederek genişletmişlerdir (Karamağaralı, 2002).

²⁵ Kayseri Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii ve Niksar Ulu Camileri, bu tipte inşa edilmiş camilerdir.

²⁶ Bunlardan, harimi mihraba dik sahnılardan oluşan İplikçi Camii'nde, orta sahnında mihrap önü birimi ile önünde bir eyvan yer almakta, Divriği Kale Camii, mihraba dik üç sahnından oluşmaktadır. Erzurum Kale Camii'nde ise harim enine iki sahnından oluşmakta ve enine ilk sahnın neredeyse tamamını oluşturan mihrap önü birimi dolayısıyla da, yapıyı tek kubbeli camiler sınıfında da değerlendirmek mümkün görünmektedir. Siirt Ulu Camii ile Ankara Kale Camii ise özgün halini tamamen kaybetmiştir.

²⁷ Urfa Ulu Camii ve Niksar Ulu Camii'nde, mihrap önü birimleri hariç, sahnınların üzeri haç tonozlarla örtülüdür. Ancak Urfa Ulu Camii'nde, sahnınların üzerini örten haç tonozlar, aynı zamanda ayakları da birbirlerine bağladığından, kuzey-güney ve doğu-batı istikametinde mütemadiyen devam eden, haç tonozlar şeklindedir. Ayrıca son cemaat mahallinin üzeri de, aynı şekilde haç tonozlarla örtülüdür.

²⁸ Bu tipteki diğer camiler, Harput Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Cizre Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii ve Silvan Ulu Camileridir.

²⁹ Beşik tonoz, Selçukluların bulunduğu her coğrafi bölgede, her yapının ve mekânın örtüsü olarak kullanılmış, kubbe ise Osmanlı mimarisinde olduğu gibi her mekân ve birimi örttüren genel bir örtü birimi değil, özel mekân ve birimlerin örtüsüdür (Yavuz, 2002).

³⁰ Bu örtü sisteminin benzerini Halep Ulu Camii'nde görmekteyiz. Ancak Halep Ulu Camii'nde kubbe, mihrap önünde değil, orta bölümdedir (Aslanapa, 1990).

³¹ Silvan Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Niksar Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camilerinde de, mihrap önü birimlerinde kare alt yapıdan üstteki daireye (kubbeye) tromplarla geçilmektedir.

oluşmaktadır³². Kubbeye geçişi sağlayan elemanların üst kısmında ve geçiş elemanlarıyla mihrap önü kubbesi arasında kasnak yer almaktadır³³.

Bu dönem Camilerinde, çok sayıda ayak ve ayakları birbirlerine bağlayan kemerler, sahnınları oluşturduğundan, harimlerde mekân bütünlüğünden söz etmek oldukça güçtür. Bu nedenle harimlerde, genellikle en önemli kısım orta sahnınlar veya mihrap önü birimleridir. Yapıların üst örtüleri genellikle, mihrap önü birimlerinde kubbe³⁴, diğer sahnınlarda ise tonozdur. Harimin ortasında bulunan mihrap önü birimleri, mihrap ile taç kapı ekseninde yer almaktadır³⁵. Bu bölümde yer alan mihraplar, tüm dikkati üzerinde toplayacak niteliktedir. Ancak mihrapların büyük çoğunluğu özgün durumunu kaybetmiştir. Urfa Ulu Cami'nin ise taç kapısı ve özgün mihrabı bulunmamaktadır. Hatta minberi de oldukça yenidir³⁶.

Yapıların damlarının ise mihrap önü birimlerinde ve ışıklıklarda birer kubbe, diğer sahnınların üzerinin ise kar ve yağmur sularını tahliye edecek şekilde düz toprak damlı olduğunu söyleyebiliriz. Urfa Ulu Cami'nin üst kısmı da, mihrap önü birimi kubbeye örtülü, diğer kısımlar (enine sahnınların üzeri) ise düz damdır.

Urfa Ulu Cami'nde harimin kuzeyinde, doğu-batı istikametinde bir sıra revaktan oluşan son cemaat mahalli bulunmaktadır (Çiz.1). Ancak son cemaat mahalli, 12. yüzyıl camilerinde görülmemektedir. Bu nedenle de son cemaat mahallinin, Anadolu'da ilk defa Urfa Ulu Camii'nde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Bu dönem camilerindeki avlular, harimin kuzeyinde müstakil yer alan avlular³⁷, küçültülerek yapının bir parçası haline getirilmiş avlular³⁸ ve tamamen sembolik olarak bulunan avlular³⁹ olmak üzere, üç guruba ayrılmaktadır. Urfa Ulu Cami'nin, harimin kuzey tarafında müstakil avlusu bulunduğu ilk grupta yer almaktadır.

Yapıların cephelerinde ise giriş cepheleri olan, kuzey cephelerinin diğer cephelerden daha farklı düzenlendiği, cephelerdeki en önemli mimari elemanın da taç kapı olduğu görülmektedir.

Urfa Ulu Camiinin cepheleri incelendiğinde, kuzey ve doğu cephelerinin diğer yapılarla çevrelendiğini ve taç kapısının bulunmadığının avlunun kuzey ve doğu giriş kapılarının ise daha önceden caminin yerinde olduğu kabul edilen Kızıl Kilise'ye ait olduğu görülmektedir.

³² Mardin Ulu Camii ve Niksar Ulu Camii'ndeki tromplar da, basit birer yarım kubbe parçasından oluşmaktadır.

³³ Mihrap önü birimlerinin, harim ve cephelerinde kasnak bulunan yapılardan, Erzurum Kale Camii ve Bitlis Ulu Camii'nde, birer silindirik kasnak, Urfa Ulu Camii'nde, birer sekizgen kasnak, Niksar Ulu Camii'nde ise birer onikigen kasnak bulunmaktadır. Ancak bu yapılardan Erzurum Kale Camii'nde, pandantiflerin üst kısmında iki sıra mukarnas kuşağından oluşan silindirik kasnak, yukarı doğru daralmaktadır.

³⁴ Harimde mihrap önü birimleri bulunan, Erzurum Kale Camii, Siirt Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Cizre Ulu Camii, Harput Ulu Camii, Kayseri Ulu Camii, Köllük Camii, Urfa Ulu Camii, Silvan Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, İplikçi Ulu Camii, Niksar Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camii'nde, mihrap önü birimlerinin üzeri, birer kubbeye örtülüdür. Mihrap önü birimleri, cephelerde de, genellikle birer kubbeye örtülüdür. Ancak bu yapılardan, Erzurum Kale Camii ve Bitlis Ulu Camii'nin mihrap önü birimleri cephelerde, konik birer külahla, Niksar Ulu Camii'nin mihrap önü birimi ise çokgen bir külahla örtülüdür.

³⁵ Mihrap önü birimlerinde, ayakların birbirleriyle her yönden kemerle bağlanmasıyla da, mihrap önü birimleri oluşmaktadır.

³⁶ Bu dönem camilerin günümüze ulaşılabilen özgün minberlerinin tamamı ahşaptır. Günümüze kadar sağlam ulaşabilmiş ahşap minberlerden Harput Ulu Camii'nin minberi küçük boy minber, Siirt Ulu Camii, Konya Ulu Camii ve Ankara Kale Camilerinin minberleri ise orta boydur.

³⁷ Harimin kuzeyinde müstakil olarak avlusu bulunan yapılar, Cizre Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Silvan Ulu Camii, Mardin Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii, Sivas Ulu Camii ve Konya Ulu Camileridir.

³⁸ Küçültülerek yapının bir parçası haline gelmiş avluya tek örnek, Harput Ulu Camii'nin avlusudur. Avlu, harimin kuzeyinde yer alan revakların, ortasında bulunmaktadır. Ayrıca avlunun, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşesinde birer eyvan yer almaktadır.

³⁹ Tamamen sembolik olarak avlusu bulunan yapılar, Kayseri Ulu Camii, Köllük Camii, Erzurum Ulu Camii ve Niksar Ulu Camileridir. Bu yapıların harimlerinde, orta sahnın ortasında, avluya tekabül eden ve avlunun hatırasını yaşatan birer ışıklık bulunmaktadır. Ancak Köllük Camii, harim ile harimin batı tarafında yer alan medreseden oluştuğundan, yapıda harimdeki ışıklıkla birlikte, medresenin ön tarafında da, bir ışıklık yer almaktadır.

Ayrıca Kayseri Ulu Camii ile Erzurum Ulu Camii'nde, ışıklıklar ile mihrap önü birimleri arasında, eyvan hatırasını yaşatan birer birim daha yer almaktadır. Işıklıklar ile eyvanın birimleri, harim içerisinde, avlu ve eyvan küçültülerek, adeta sembolik olarak yaratılmaktadır.

Bu dönem camilerinin büyük çoğunluğunda malzeme, ince yonu kesme taştır⁴⁰. İnce yonu kesme taş malzeme genellikle yapıların harim duvarlarında, ayaklarında, kemerlerinde ve cephelerinde kullanılmıştır. Urfa Ulu Cami'nin yapı malzemesini incelediğimizde, harimde üst örtüler hariç, harim ve cepheler, kesme taş malzemedir.

Yapılarının çoğunluğunun ilk inşa edildiği dönemde minaresiz olduğunu, genellikle minarelerin yapılara sonraki onarımlarda eklenmiş olduğunu söyleyebiliriz⁴¹. Urfa Ulu Cami'sinin minaresi de, caminin yerinde olduğu kabul edilen Kızıl Kilise'den kalan çan kulesidir(Çiz.2,4

Sonuç

12. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirebildiğimiz, Urfa Ulu Cami, Anadolu'da inşa edilen ilk devir camilerinden biridir. Avlusundaki mevcut yapı kalıntılarından, Urfa Ulu Camii'nin, eski bir yapının üzerine inşa edildiği de anlaşılmaktadır.

Urfa Ulu Camii, harim ve avludan oluşmaktadır. Harim, enine dikdörtgen şeklinde, mihraba paralel enine üç sahından oluşmakta ve enine ilk sahnın ortasında mihrap önü birimi bulunmaktadır.

Harimin kuzeyinde, son cemaat mahalli ve avlu yer almaktadır. Son cemaat mahallinin ise Anadolu'da ilk defa Urfa Ulu Cami'nde ortaya çıktığı kabul edilmektedir.

Kaynaklar

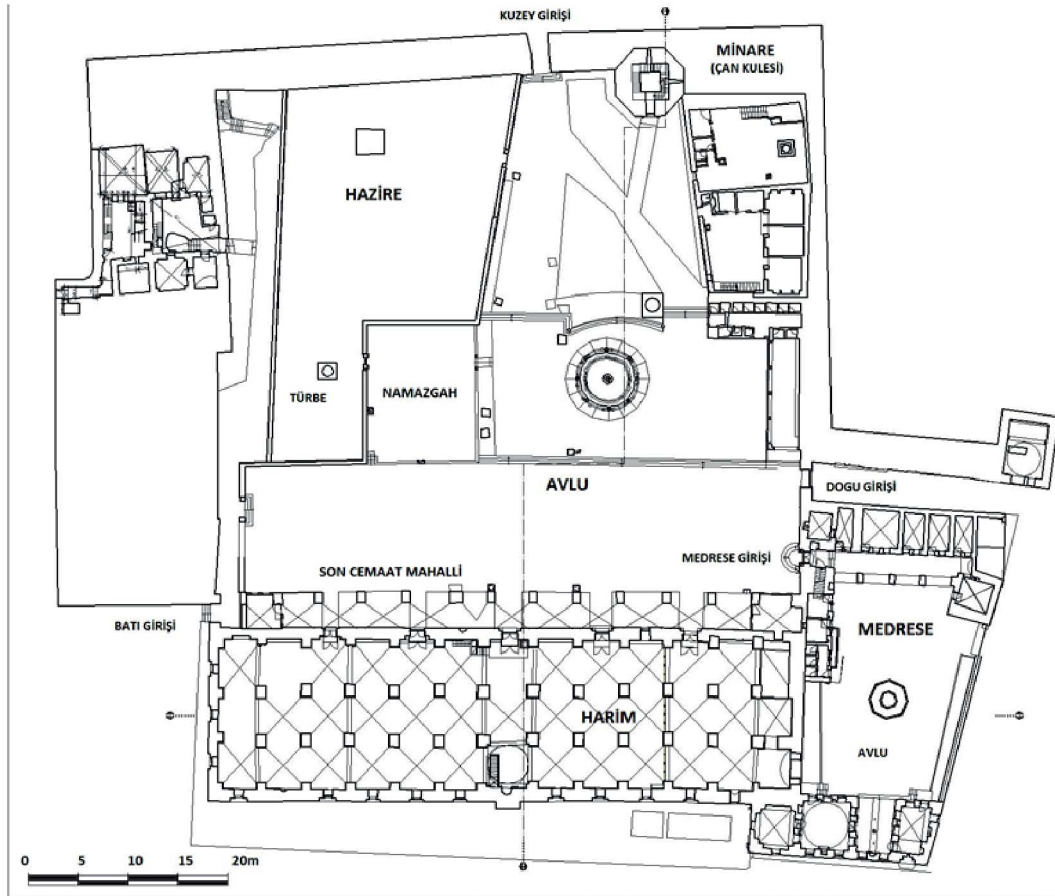
- Acun, H., 1994. Anadolu Saat Kuleleri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Alper, M., 1987. Urfa'nın Mekânsal Yapısı Türk İslâm Mimarisindeki Yeri ve Önemi, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Aslanapa, O., 1990. Türk Sanatı, C.I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1991. ———, Anadolu'da İlk Devir Türk Mimarisi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Evliya Çelebi, 1999. Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu, 3. cilt, Hazırlayanlar: S.A. Kahraman ve Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gabriel, A., 1940. Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale, Institut Français D'Archeologie De Stamboul, I-II., Paris.
- Güler, G., 2015. Urfa Ulu Camii Haziresindeki Mezar Taşları, Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırma Dergisi, Yıl:10, Sayı 20, 171-190, Konya.
- Güler, M., 2005. 12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri, *Doktora Tezi*, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Karakaş, M., 1986. Şanlıurfa Kitabeleri, Dal Yayıncılık, Şanlıurfa. 2001. ———, Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi Yayınları, Ankara.
- Karamağaralı, H. 2002. Türk Câmî Mîmârîsinde Mekân Gelişmesi ve Ayasofya Mes'clesi, *Ekrem Hakkı Ayverdi ve Osmanlı Mimarisi Sempozyumu*, 83-109. Kubbealtı Neşriyat, Ankara.
- Kürkçüoğlu, C.A., 1993. Şanlıurfa Camileri, Şurkav Yayınları, Ankara.

⁴⁰ Erzurum Kale Camii'nin harim ve cepheleri, minare gövdesi hariç, tamamen kesme taş malzemedir. Kayseri Ulu Camii, Urfa Ulu Camii, Silvan Ulu Camii, Erzurum Ulu Camii, Sivas Ulu Camii, Mardin Ulu Camii ve Kızıltepe Ulu Camii'nde, harimde üst örtüler hariç, harim ve cepheler, kesme taş malzemedir. Ancak bu yapılardan Kayseri Ulu Camii'nde harimdeki, mihrap önü ve ışıklık birimlerinin kubbeleri ile Erzurum Ulu Camii'nde harimdeki ışıklık biriminin mukarnaslı tonozu ile mihrap önü biriminin kubbesi (bugün ahşap kirlangıç kubbe) de kesme taş malzemedir. Ayrıca bu yapılardan Sivas Ulu Camii'nin avlusunun güney duvarı (bugünkü son cemaat mahalli) ise siva kaplıdır.

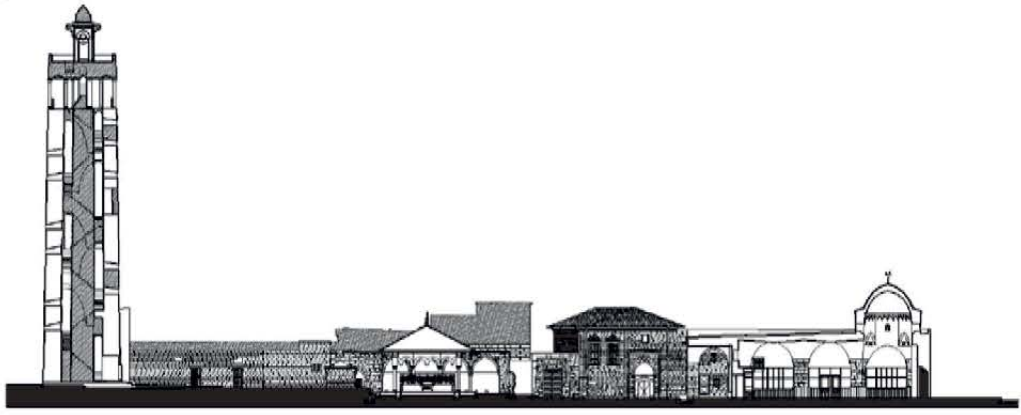
⁴¹ Özgün minaresi bulunan Erzurum Kale Camii ile Siirt Ulu Camii'nde veya minaresi 12.yüzyıla tarihlenebilen Harput Ulu Camii'ndeki minareler, tuğla malzeme ile inşa edilmiş, silindirik gövdeli minarelerdir.

Yavuz, A.T., 1983. Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemerler, Kelaynak Yayınevi, Ankara. 2002,
-----, Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, Doğan Kuban, Yapı Kredi Yayınları, 271-289, İstanbul.

ÇİZİMLER

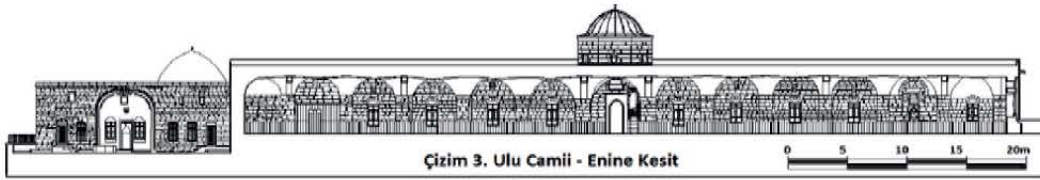

Çizim 1. Urfa Ulu Camii – Plan
(Ş.urfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

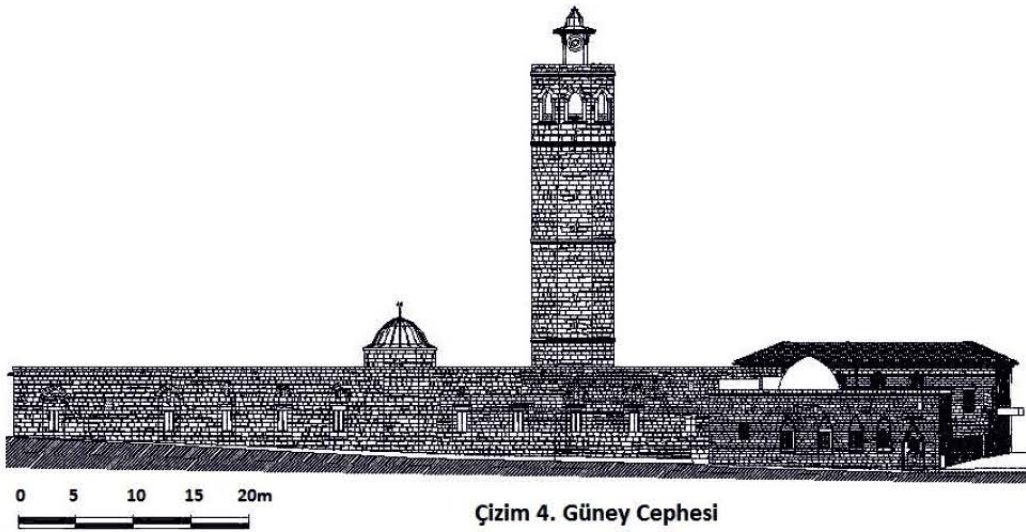
Çizim 2. Ulu Camii - Boyuna Kesit
(Ş.urfâ Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

0 5 10 15 20m

Çizim 3. Ulu Camii - Enine Kesit
(Ş.urfâ Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

0 5 10 15 20m

Çizim 4. Güney Cephesi
(Ş.urfâ Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

0 5 10 15 20m

FOTOĞRAFLAR

Fot. 1. Urfa Ulu Camii - Harim, Mihrap Önü

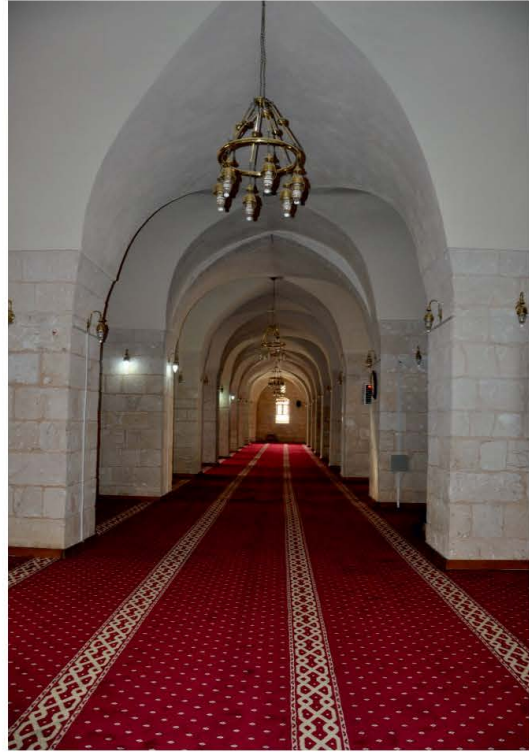
Fot. 2. Harim, Mihrap Önü-Kubbeye Geçiş

Fot. 3. Harim, Mihrap Önü Kubbesi

Fot. 4. Harim, Enine İlk Sahın

Fot. 5. Harim, Enine İkinci Sahın

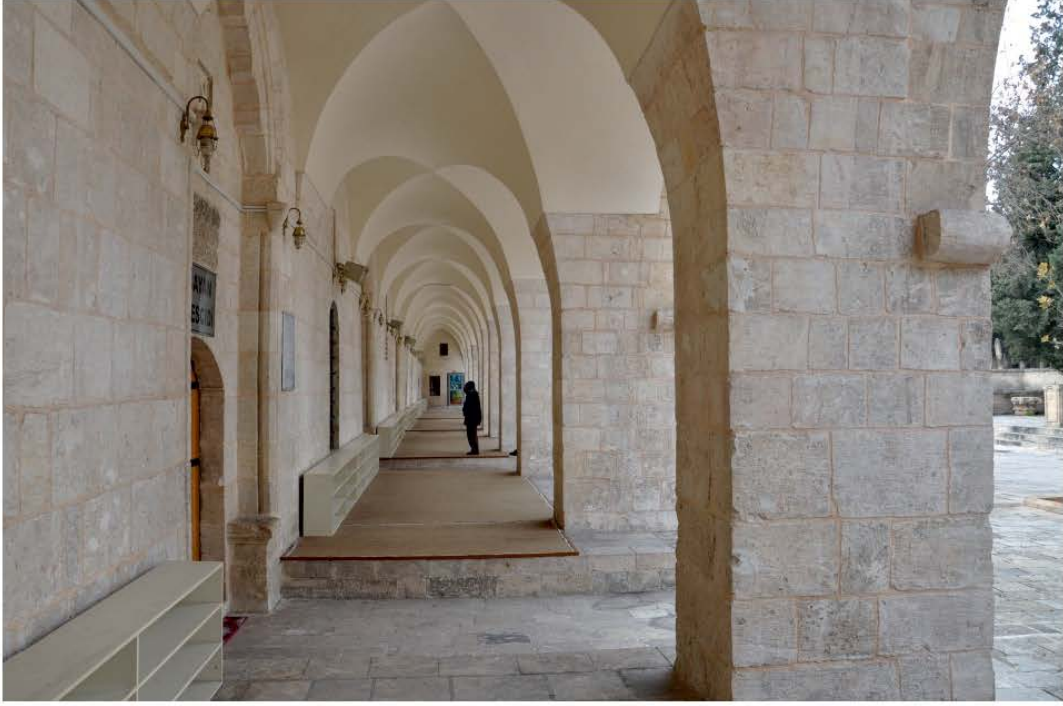
Fot. 6. Harim - Enine Sahınlar, Ayaklar ve Üst Örtüler

Fot. 7. Harim, Enine Üçüncü Sahın

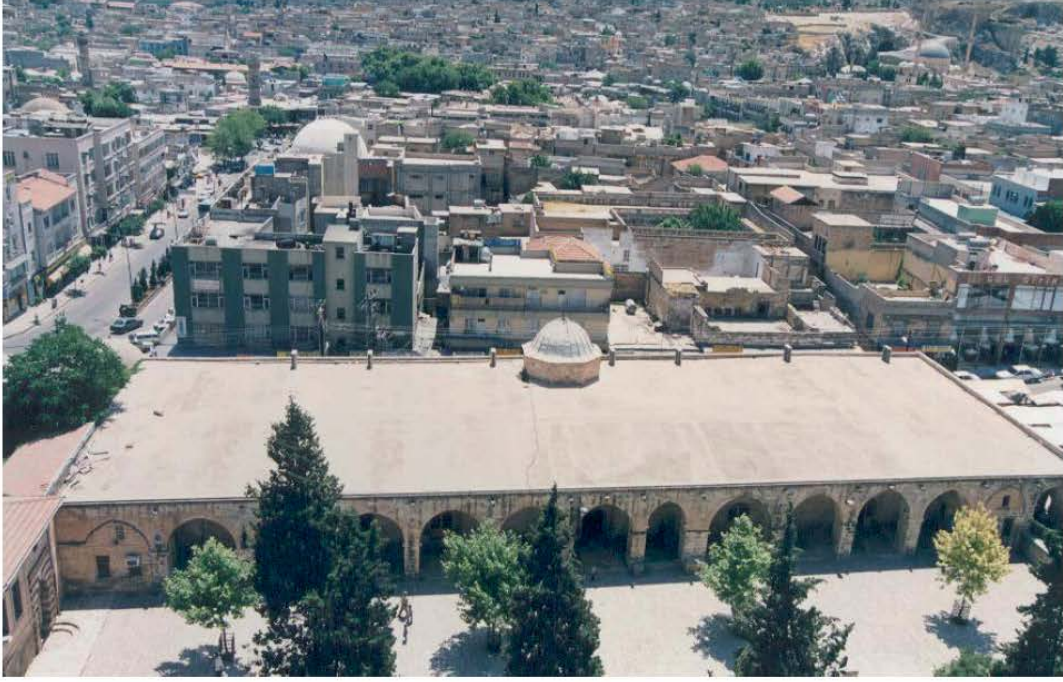
Fot. 8. Son Cemaat Mahalli ve Avlu

Fot. 9. Son Cemaat Mahalli

Fot. 10. Avlu, Son Cemaat Mahalli ve Harım

Fot. 11. Son Cemaat Mahalli ve Harimin Üzeri – Dam

Fot. 12. Avlunun Kuzeybatı Tarafı – Namazgâh ve Hazine

**Fot. 13 Avlunu Kuzeybatı Tarafındaki Eski Yapı
Kalıntıları ve Avlunun Kuzey Girişi**

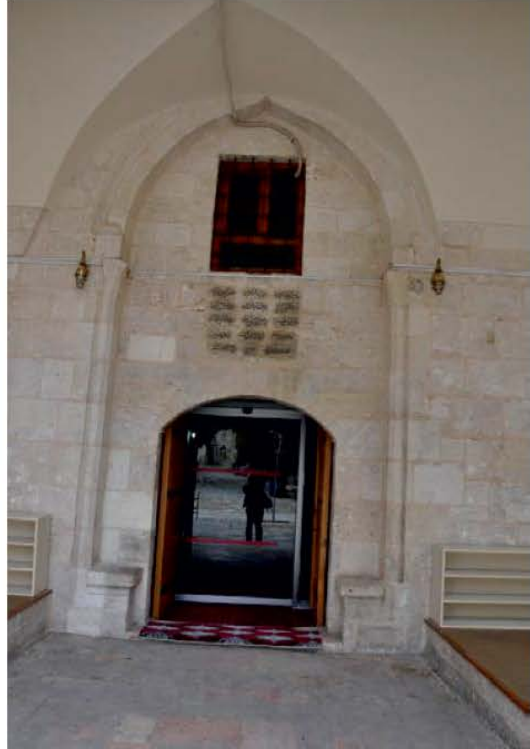
Fot. 14. Urfa Ulu Camii - Batı Cephesi

Fot. 15. Urfa Ulu Camii - Güney Cephesi

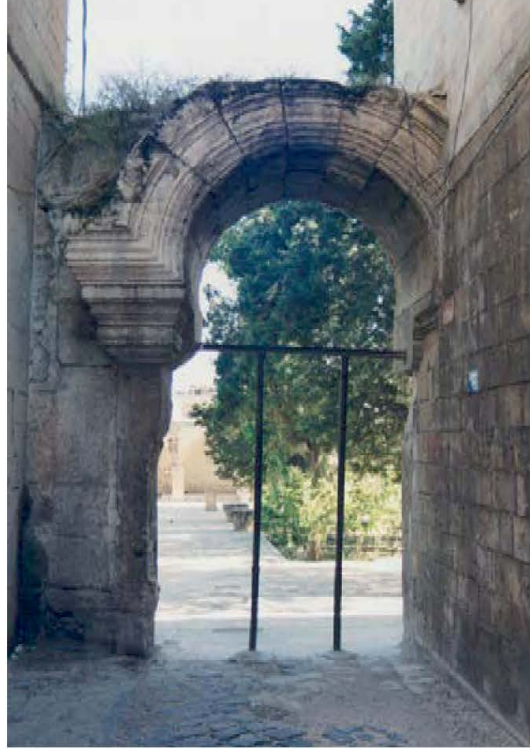
**Fot. 16 Güney Cephesi-
Mihrap Önü Kubbesi ve Mihrap Çıkıntısı**

**Fot. 17. Son Cemaat Mahalli
Harim Giriş Kapıları**

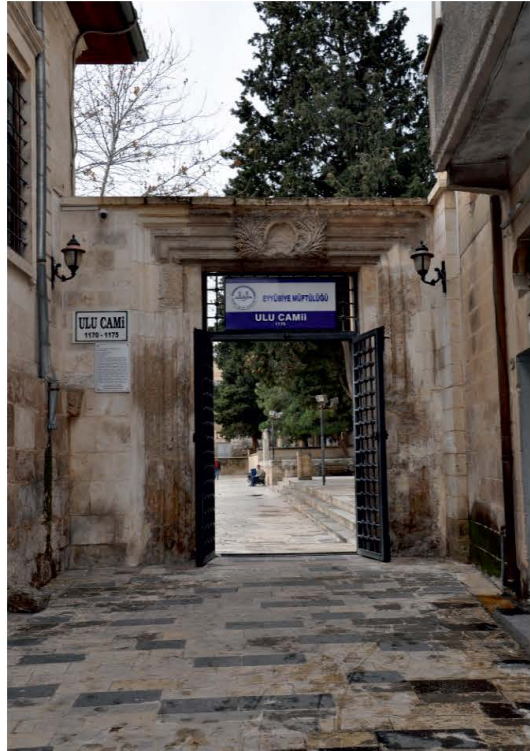
**Fot. 18. Son Cemaat Mahalli
Harim Giriş Kapıları**

Fot. 19. Avlunun Kuzey Giriş Kapısı

Fot. 20. Avlunun Doğu Girişi

Fot. 21. Avlunun Doğu Giriş Kapısı

Fot. 22. Avlunun Batı Giriş Kapısı

Fot. 23. Harim - Sütunlar

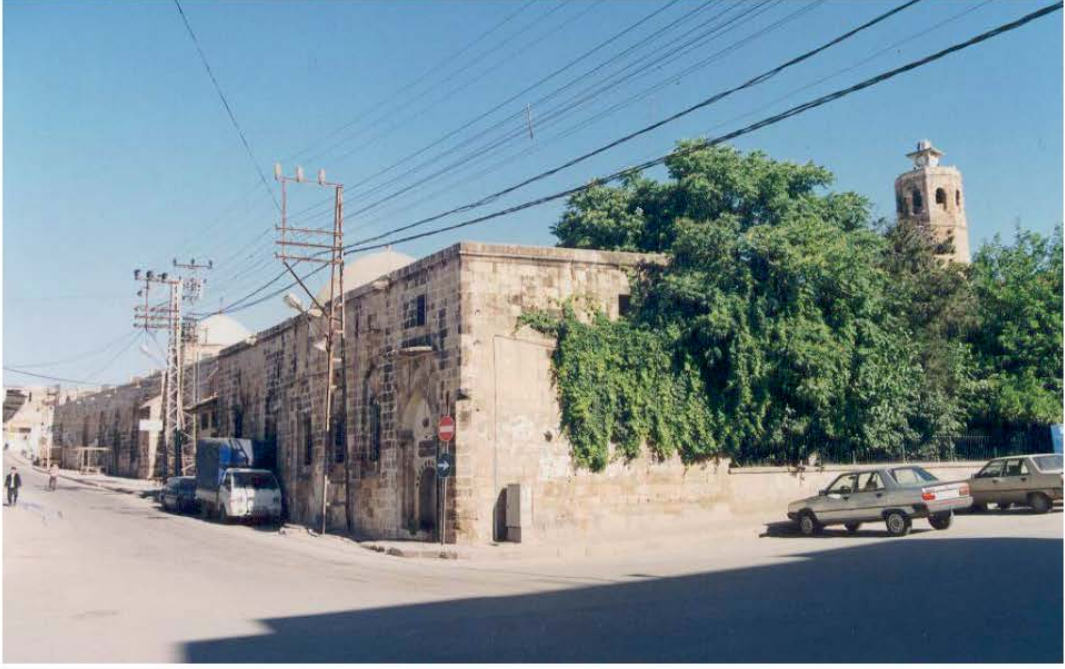
Fot. 24. Ulu Camii Minaresi

Fot. 25. Minare - Detay

Fot. 26. Minare - Detay

Fot. 27. Eyyubi Medresesi ve Ulu Caminin Güney Cephesi

Fot. 28. Eyyubi Medresesi Avlusu ve Caminin Doğu Cephesi

Fot. 29. Medresenin Avlusu ve Caminin Doğu Cephesi

Fot. 30. Ulu Cami Avlusu – Avlunun Doğu Girişi ve Medresenin Giriş Kapısı

Fot. 31. Son Tamiratta Mihrap Önünde, Mihrap Kaplamaları Söküldükten ve Duvarlar Kumlanarak Temizlendikten Sonra

Fot. 32. Son Tamiratta Sahınların Üst Örtülerindeki Sıvalar Raspalandıktan ve Ayaklar Kumlanarak Temizlendikten Sonra

Fot. 33. Son Tamiratta Tonozların Sıvaları Raspalandıktan ve Ayaklar Kumlanarak Temizlendikten Sonra